

**НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВІДГАЛУЖЕННЯ РУСЛА РІЧКИ В
ГОВІРКАХ ВОЛИНИ**

Географічна термінологія є однією з найбагатших і найдавніших груп лексики. Всебічне вивчення народної географічної лексики в межах конкретних діалектних територій є однією з найактуальніших, оскільки ця група апелятивів є цінним джерелом для проведення ономастичних досліджень.

На рівні слов'янських мов географічна термінологія досліджена в чеській і словацькій мовах (Р. М. Малько), польській (П. Нітче, Я. Сташевський), сербохорватській (Ю. Шутц), болгарській і македонській (Е. А. Григорян), білоруській (І. Я. Яшкін), російській (Е. М. Мурзаєв і В. Г. Мурзаєва). Найгрунтовнішою працею щодо вивчення народної географічної термінології слов'янського терену стала монографія М. І. Толстого «Слов'янська географічна термінологія: Семасіологічні етюди» [17]. Важливе значення для вивчення географічних термінів мають праці М. Юрковського, Й. О. Дзендзелівського, Г. Л. Аркушина, П. С. Лисенка, М. В. Никончука, В. П. Шульгача та ін.

Результати дослідження апелятивної лексики на позначення географічних об'єктів містять лексикографічні праці: С. Грабця «Географічні назви Гуцульщини», Я. Рудницького «Географічні назви Бойківщини», Т. О. Марусенко «Матеріали до словника українських географічних апелятивів (назви рельєфів)», Є. О. Черепанової «Народна географічна термінологія Чернігівсько-Сумського Полісся: Словник», Т. В. Громко «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини».

Вагомим внеском у вивчення народної географічної термінології на національному рівні стали найновіші дослідження І. М. Потапчук «Народна географічна термінологія в західноподільських говірках (Кам'янець-Подільський, 2012) та С. В. Шийки «Народна географічна термінологія Ровенщини» (Київ, 2013).

Результати спостережень географічної термінології Волині показують існування на її теренах значної кількості і загальноновживаних назв на позначення гідрографічних об'єктів, і їх лексико-семантичних варіантів.

Метою статті є аналіз народної географічної термінології з семантикою 'відгалуження русла річки'.

Метафорична назва *рукав* є найвідомішою у межах цього мікрополя. Спорадично фіксуючись по всій досліджуваній місцевості, вона не утворює якогось чітко окресленого ареалу: *рукав* – 'водяний потік, що відійшов убік від головного русла річки' (с. Карасин Камінь-Каширського рну [5, с. 5]); 'проточний водяний потік, що відійшов убік від головного русла річки' (с. Смолява Горохівського рну; с. Мощена, с. Старі Кошари Ковельського рну; с. Гороховище, с. Прип'ять Любомльського рну [5, с. 3]); 'рукав річки' (с. Боровне Камінь-Каширського рну; с. ВоляЛюбитівська Ковельського рну; с. Затурці Локачинського рну; с. Липини, с. Підгайці Луцького рну). Із загальноновживаним значенням 'водяний потік, що відійшов від головного русла', 'відгалуження річки' [16, VIII, с. 905] термін *рукав* відомий в інших говіркових групах України: укр. діал. 'затока, відгалуження річки, рукава річки' [5, с. 14], 'гирло, устя річки' [4, с. 8]. Й. О. Дзензелівський відзначає, що з відзначеною семантикою це слово фіксується українськими пам'ятками із XVI ст. і широко відоме в більшості слов'янських мов [5, с. 17].

Вузьколокалізм *роковина*, записаний Й.О. Дензелівським у с. Прип'ять Любомльського рну [5, с. 10], на нашу думку, є фонетичним варіантом (гіперизмом) до **рукавина*, яке є похідним утворенням від *рукав*, суфікс *ина* має значення одиничності, подібно до *зернина*, *насінина* і т. ін. Споріднене утворення, що оформляє таку ж семему, зафіксоване в білоруських діалектах: *рукавіна* [21, с. 167].

Спорадичне вживання має апелятив *приток* 'проточний рукав річки, який вливається в основне русло цієї ж річки'(с. Смолява Горохівськогорну, с. Грибовиця Іваничівського рну, с. Карасин Камінь-Каширського рну, с. Журавичі Ківерцівського рну, с. Ситовичі Ков. рну, с. Прип'ять Любомльського рну [5, с. 6]); 'рукав річки' (с. РудкаКозинська Рожищенського рну). Цей номен є структурним варіантом чоловічого роду до *притока*, де *при-* префікс, корінь — *-ток* <

текти. Відповідником для цього слова є укр. діал. *приток* ‘річка, що впадає в другу річку’ [19, с. 181], ‘менша річка, що впадає в більшу’ [11, с. 38], ‘притока річки’ [3, с. 298], ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14].

Одиничними прикладами в західноволинських, а також західнополіських говірках, представлене номенклатурне слово *протока* (с. Хмелівка Володимир-Волинського рну, с. Зелена Ковельського рну, с. Любче Рожищенського рну) < *протока*, яке відоме ще зі значенням ‘річка або струмок, що з’єднує дві водойми’, ‘вузька смуга між двома ділянками суходолу, яка сполучає два моря, два океани, або море з океаном’ [16, VIII, с. 323; 1, III, с. 485], пор. рос. ‘побічне розгалуження річки’ [10, с. 93], блр. *протока* ‘пролив, річка, рукав, який сполучає дві водойми’ [21, с. 151].

Від кореня **tok* для позначення аналізованої семми утворено також терміни *ростока* (с. Карасин Камінь-Каширського рну [5, с. 5]), *роз(с)тока* < псл. **ortoka* [20, с. 194195]: **orz-* префікс, *-тока* < **tek’ti*, **tekQ*, пор.: укр. діал. *розтока* ‘проточний рукав річки’ [11, с. 35], *ростока* ‘місце, де розгалужується річка’ [11, с. 36], *притока річки* [3, с. 298], ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14], ‘розгалуження русла річки’ [123, 198], блр. *растока* ‘відлига’ [14, 4, с. 285], чес. **roztoka* ‘долина гірського потоку’, ‘потік, який тече гірською долиною’, ‘лісова долина’, ‘водороздільний хребет’, ‘глибока дорога’, ‘стрімкий берег’, ‘болото’, ‘долина з стрімкими схилами’, ‘вузька довга долина’, ‘канава’ [8, с. 60], пол. *roztoka* ‘місце розгалуження річки’, ‘долина, якою тривалий час тече потік’ [23, с. 63], а також *втьок* ‘проточний рукав, який потім вливається в основне русло цієї ж річки’ (с. Підкормілля Любешівського рну, [5, с. 7]) < *втікати* (пор. аналогічне укр. діал. утворення *впад* ‘місце злиття двох річок’ [19, с. 114] < *впадати*), пор.: укр. діал. *вток* ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14].

Відзначене в західноволинському говорі *вуднога* (с. Амбуків Володимир-Волинського рну, с. Литовеж Івничівського рну) – діал. до *віднога* < псл. *otъnoga* [20, с. 200] — в українській мові відоме ще зі значенням ‘відгалуження стовбура дерева, дороги тощо’, ‘відгалуження гори’ [16, I, с. 612; 7, с. 100; 1, I, с. 221 та ін.]. Таке й близькі значення для цього слова мають українські та інші слов’янські

діалекти: *віднога* ‘затока, відгалуження річки, рукава’ [5, с. 14], рос. *отнога* ‘вузька довга затока річки чи озера’ [13, с. 22], ‘розгалуження річки, вузька затока’ [15, с. 47], блр. *отнога* ‘затока моря або річки; відгалуження гори’ [21, с. 9]; слвн. *odnoha* [22, с. 327], пол. *odnoga* ‘відгалуження гір’ [23, с. 11].

До специфічних українських утворень Й.О. Дзедзелівський відносить *зарічок* (с. Мизове Старовижівського рну, [5, с. 4] < *за-річок* (*за-* префікс, *-річок* < *річка*). Цю ізоглосу продовжує укр. *зарічок* ‘рукав річки’ [16, III, с. 293], укр. діал. *зарічок* ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14], ‘менша річка, що впадає в більшу’, ‘проточний рукав річки’ [11, с. 35]. Мотивом номінації, за словами вченого, могло стати знаходження цього відгалуження за основним руслом річки, за річкою, пор. *заріччя* [5, с. 39].

Для поодинокого терміна *коса* (с. Поворськ Ковельського рну, [5, с. 8]) < псл. **kosa* [6, III, с. 48] загальноукраїнським є значення ‘вузька наливна смуга суходолу в морі, річці тощо, сполучена одним кінцем із берегом’, ‘мис’ [16, IV, с. 304]. На описувану реалію назва *коса* могла бути перенесеною через подібність за формою, пор. укр. діал. ‘частина водоймища, яка вдається в сушу’, непроточний рукав річки’ [11, с. 37], ‘піщаний острів’, ‘похилий берег на повороті річки’, ‘острівок на озері’, ‘довге підвищення’, ‘рукав річки’ ‘піщана мілина’ [19, с. 107], ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14], рос. *коса* ‘довга вузька обмілина на річці, що йде від берега чи розміщена по середині річки’ [13, с. 94], блр. *каса* ‘вузький піщаний півострів; піщана відмілина; сонячний промінь’ [21, с. 90], пол. *kosa* ‘частина землі, що вдається у водойму’ [23, с. 219].

В північнозахідній частині досліджуваного масиву відзначено побутування лексеми *котіль* (с. Смідин Старовижівського рну, с. Старі Кошари Ковельського рну [5, с. 10]), яка може бути пов’язана з *котити* [6, III, с. 60], пор.: укр. діал. *котіль* ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14], *котиль* ‘вир’ [2, с. 140].

Лексема *кут* (с. Литовеж Іваничівського рну), яка в цьому населеному пункті ще побутує в значенні ‘поворот річки’, походить з псл. **kotъ* [6, III, с. 161-162]. В українській мові виступає з семантикою ‘частина якої-небудь території, місцевості’ [16, IV, с. 417], у географічній термінології відома також зі значенням ‘мис на річці’

[19, с. 118], пор.: блр. *кут* ‘куток поля; ділянка клиноподібної форми; віддалене, тихе, глухе місце; куток, закуток’ [21, с. 102]. У проаналізованих джерелах з описуваною семантикою це слово не виявлене, що дозволяє віднести його до семантичних діалектизмів.

Зі значенням ‘невеликий рукав річки’ в одній говірці (с. Красноволя Маневицького рну) виявлено термін *рівчак* < *рівч-ак*, який можна розглядати як власне українське утворення, в якому *рівч-* < *рівець/ровець*. Загальноживане значення терміна *рівчак* — ‘не дуже глибокий і широкий рів, канава’, ‘невеликий водяний потік, що утворився від снігових, дощових або підземних вод’ [16, VIII, с. 553], ‘рів, ручай’, ‘жолоб, заглибина’ [1, IV, с. 20; 12, с. 760]. Цей термін гідрорельєфу в такому ж структурному оформленні з розгалуженою семантичною системою поширений у більшості українських говірок, пор.: укр. діал. *рівчак* ‘притока річки’ [3, с. 298], ‘частина водоймища, яка вдається в сушу’, ‘глухий непроточний рукав річки’ [11, с. 78], ‘невеликий рів’, ‘долина потоку’, ‘глибока й вузька долина’, ‘ручай’, ‘жолобок’ [9, с. 247], ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 35], *ровчак* ‘менша річка, що впадає в більшу’ [11, с. 39] ‘притока річки’ [3, с. 298], ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14].

У досліджуваних говірках лексема *струга* відзначається великим набором значень. Аналізоване поняття вона виражає в с. Підріжжя Ковельського рну, де ще вживається для позначення частини водоймища, що вдається в сушу. Ідентичну та близьку семантику наведений номен має в деяких українських говірках, пор.: ‘протічний рукав річки’, ‘частина водоймища, що вдається в сушу’, ‘глухий непроточний рукав річки’ [11, с. 36, с. 38], а також у білоруських говірках, пор.: блр. *струга* ‘затока, рукав річки’ [21, с. 18].

Відзначимо також поодинокий факт фіксації в с. Тростянець Ківерцівського р-ну добре відомого географічного терміна *устя* < псл. **ustyje* [20, с. 308]. Ізолексу продовжує укр. *устя* ‘те саме, що *гирло*; вихідний отвір чоگونهбудь’ [16, X, с. 503], укр. діал. *устя* ‘гирло, устя річки’ [4, с. 8], ‘затока, відгалуження річки, рукава річки’ [5, с. 14], рос. *устье* [18, IV, с. 173], блр. *усце* ‘місце, де одна річка впадає в

іншу' [21, с. 196], чес. *usti* 'вихід у щось; устя річки' [8, с. 78], пол. *ujscie* 'гирло ріки' [23, с. 183184].

Таким чином, зроблений опис народних географічних термінів Волині, зокрема назв відгалуження русла річки, показує існування в її межах загальноновживаної, діалектної та вузькодіалектної лексики. Їх співвідношення у досліджуваному ареалі неоднакове для окремих говірок. Більшість досліджуваних лексем має спільнослов'янське коріння і характеризується спорідненою семантикою та деякими словотворчими засобами її вираження. Перспектива подальшого дослідження народної географічної термінології західнополіського регіону вбачається нами у вивченні фонетичних, словотвірних, морфологічних особливостей, яке, у свою чергу, доповнить уявлення як про розвиток лексико-граматичної системи, так і про апелятивну базу ономастичного пласту Волині.

Список використаної літератури

1. Грінченко Б.Д. Словарь української мови : в 4-х т. / Б. Д. Грінченко. — К.: Наукова думка, 19961997. — Т. I-IV.
2. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для виру / Й. О. Дзендзелівський // *Onomastica*. — Kraków, 1978. — Т. XXIII. — S. 133161.
3. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для притоки річки / Й. О. Дзендзелівський // *Slavia Orientalis*. — Warszawa, 1968. — Roczn. 3. — S. 297303.
4. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для гирла, устя річки / Й. О. Дзендзелівський // *Onomastica*. — Kraków, 1970. — Т. XV. — S. 125142.
5. Дзендзелівський Й. О. Українські народні назви гідрорельєфу: відгалуження річки, рукава річки, затоки / Й. О. Дзендзелівський // *Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат*. — Ужгород, 1982. — С. 3114.
6. Етимологічний словник української мови : в 7-и томах. — К.: Наукова думка, 1982–2011. — Т. 1–6.

7. Желеховський Є. Малоруско-німецький словар : в 2-х т. / Є. Желеховський, С.Недільський. – Т. I–II. – Львів, 1885/1986.
8. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне) / Р. Н. Малько. – Минск.: Наука и техника, 1974. — 143 с.
9. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. – М.: Наука, 1968. – С. 206–255.
10. Маштаков П. Л. Материалы для областного водного словаря / П. Л. Маштаков. — Ч. IV. — Л.: Гидрометеоролог, 1931. — 117 с.
11. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови. (Правобережне Полісся) / М. В. Никончук. — К.: Наукова думка, 1979. — 313 с.
12. Ніковський А. Українськоросійський словник /А. Ніковський. — К.: Гроно, 1926. — 864 с.
13. Полякова Е.Н. От ‘арайны’ до ‘яра’: Народная географическая терминология Пермской области / Е. Н. Полякова. — Пермь: Кн. изд-во, 1988. — 181 с.
14. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у пяці тамах. — Мінск, 1979-1986.
15. Словарь географических терминов Западной Сибири / сост. М.Ф.Розен. — Л., 1970. — 101 с.
16. Словник української мови: в 11-и томах. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
17. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды / Н.И.Толстой. – М.: Наука, 1969. – 261 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – Т. I–IV. – М.: Прогресс, 1964–1973.
19. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
20. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) / В. П. Шульгач. — К., 1998. — 368 с.

21. Яшкін І. Я. Беларускія географічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.
22. Mały słownik języka polskiego. — Warszawa: PWN, 1999. — 1182 s.
23. Nitsche P. Die geographische Terminologie des Polnischen / P. Nitsche. – Köln-Graz: Böhlau, 1964. – 339 s.

Анотація

Проаналізовано географічні терміни для позначення відгалуження русла річки на матеріалі поліськоволинських говірок. Визначено структурно-семантичні особливості досліджуваної групи лексики.

***Ключові слова:** термін, номен, номенклатура, лексема, семантичне мікрополе.*

Аннотация

Проанализировано географические термины для обозначения ответвления русла реки на материале полесско-волинских говоров. Выделено структурно-семантические особенности исследуемой группы лексики.

***Ключевые слова:** термин, номен, номенклатура, лексема, семантическое микрополе.*

Summary

The article deals with the investigation of the geographical terms that are used name to branch river in the Volynian Polissya dialects. The main structural and semantic features of the analyzed type of vocabulary are pointed out.

***Key words and phrases:** term, nomen, nomenclatura, lexeme, semantic microfield.*